

Językoznawstwo Ogólne

Jerzy Pogonowski

Department of Logic and Cognitive Science
Adam Mickiewicz University in Poznań
pogon@amu.edu.pl

Wykład 1

Językoznawstwo ogólne: *naukowe badanie języka.*

Naukowe. Ta deklaracja oznacza, że w językoznawstwie ogólnym budujemy *teorie*. Ustalamy *prawa* opisujące *prawidłowości* w badanej sferze zjawisk. *Wyjaśniamy* fakty lingwistyczne. Przeprowadzamy *eksperymenty*. We wszystkich tych działaniach przestrzegamy *norm metodologicznych* charakterystycznych dla nauki współczesnej.

Badanie. Metody badawcze językoznawstwa ogólnego obejmują m.in.: kolekcjonowanie i opis faktów lingwistycznych, modelowanie matematyczne, metody probabilistyczne, metody specyficzne dla językoznawstwa (np. metoda rekonstrukcji wewnętrznej), metody zapożyczone z innych nauk (psychologii, socjologii, etnologii, biologii, fizyki, itd.).

Język. Będą nas interesować przede wszystkim *języki etniczne*. Są to twory *społeczne*, powstałe w sposób *naturalny*. Oprócz języków etnicznych, używanych w procesie komunikacji, rozważamy również całe mnóstwo języków *sztucznych*: budowanych celowo, dla posługiwania się nimi np. w nauce. Należą do nich m.in.: języki logiki, matematyki, informatyki, itd.

- Odtąd dla zwięzłości wyrażania używać będziemy używać skrótu JOG w znaczeniu: *językoznawstwo ogólne*.
 - JOG jest tylko jedną z dyscyplin *językoznawczych*, których jest dość sporo. Co zatem wyróżnia JOG z całości badań językoznawczych? Oto niektóre z tych wyróżników:
-
- JOG zajmuje się *językiem* jako takim, a nie np. wyłącznie językiem angielskim lub językami jednej tylko rodziny (powiedzmy, języków indoeuropejskich).
 - JOG buduje zatem teorie i prawa dotyczące *wszystkich* języków (etnicznych).
 - JOG nie jest *normatywne*. Nie ustala, jak *powinno* się mówić czy pisać.
 - JOG jest dyscypliną *teoretyczną* oraz *empiryczną*.

- Wszyscy ludzie potrafią posługiwać się jakimś językiem etnicznym (a bodaj połowa całej żyjącej obecnie ludzkości więcej niż jednym takim językiem). Należy wyraźnie odróżnić *umiejętność* posługiwania się językiem od *wiedzy* na temat jego struktury, funkcji, zmian historycznych, uwarunkowań społecznych, itd. Ze szkoły wynosimy jedynie bardzo skromną wiedzę o języku, przede wszystkim ojczystym.
- Wiele ustaleń JOG nie ma charakteru *bezwyjątkowych praw*. Często mówimy natomiast o: typowych sytuacjach, tendencjach, większości przypadków, itp.
- Pewne bardzo podstawowe pojęcia otrzymują jedynie dość ogólne charakterystyki: nie jest możliwe podanie ich precyzyjnych definicji. Dla przykładu, cały czas trwają filozoficzne spory na temat tego, jak zdefiniować: *pojęcie*, *znaczenie*, *sens*, *rozumienie*, itp.
- Pewne ustalenia tworzą *kanon* JOG. Istnieje jednak ogromne mnóstwo rywalizujących między sobą *teorii* językoznawczych, na przykład *teorii składniowych*.

- Pierwszy stosunkowo precyzyjny opis języka dotyczył *sanskrytu*, czyli języka indoeuropejskiego. Dokonał go Pāṇini (–520, –460), podając 3959 reguł odnoszących się do morfologii, składni oraz semantyki sanskrytu. Za początek naukowego językoznawstwa (w odróżnieniu od wcześniejszych rozważań filologicznych) uważa się jednak wiek XIX. Stosunkowo wcześniej zainteresowanie językoznawców nakierowane było na badanie języków różnych rodzin językowych. Jednak tradycja gramatyczna i filologiczna miała istotny wpływ na tworzenie się aparatury pojęciowej JOG. A tradycja ta dotyczyła głównie języków indoeuropejskich.
- Od strukturalistów pochodzi rozróżnienie: *langue* – język (jako system); *parole* – mowa (jako realizacja tego systemu). Język jako system istnieje w sferze bytów abstrakcyjnych. Jest konstruktem społecznym. Na mowę składają się twory czterowymiarowe (fale akustyczne). Mowa ma charakter ciągły, jednak reprezentujemy ją i badamy jako jednowymiarową, liniową i dyskretną. Pismo również jest tworem czterowymiarowym, jednak badamy je jako liniowe ciągi obiektów dwuwymiarowych.

JOG zajmuje się zarówno strukturą języka, jak i jego funkcjonowaniem:

- *Struktura*. Ustala się rodzaje podstawowych jednostek językowych (np.: głoska, fonem, sylaba, afiks, morfem, wyraz, leksem, kategoria gramatyczna, kategoria syntaktyczna, zdanie, wypowiedź, tekst, itd.) oraz wiążących je relacji (np.: szyk, związek zgody, związek rzędu, relacje oparte na dystrybucji, hiponimia, synonimia, bliskoznaczność, akomodacja syntaktyczna, kohezja, wolna wariacja, opozycja fonologiczna, itd.). Język jest wielopoziomowym systemem, na który składają się podsystemy (np.: dźwiękowy, morfologiczny, leksykalny, zdaniowy, itd.).
- *Funkcje*. Ustala się funkcje, pełnione przez określone jednostki i konstrukcje językowe w procesie komunikacji. Za pomocą języka dokonujemy przetwarzania oraz przekazywania informacji.

Obecnie (2020) na świecie używa się około sześciu tysięcy języków. Sceptycy zaniżają tę liczbę do trzech tysięcy. Kłopot z precyzyjnym wyznaczeniem liczby istniejących języków wiąże się z przede wszystkim z trudnością odróżnienia języka od dialektu. Ocenia się, że w najbliższych kilkudziesięciu latach ponad połowa obecnie używanych języków wymrze. Oto kilka języków o największych populacjach (w milionach użytkowników):

chiński – 1197	portugalski – 203
hiszpański – 414	bengali – 193
angielski – 365	rosyjski – 167
hindi – 260	japoński – 122
arabski – 237	jawajski – 84

Około stu języków ma populację powyżej miliona użytkowników. W Europie funkcjonuje około 110 języków.

- *Fonetyka i fonologia*. Zajmuje się akustycznymi, artykulacyjnymi i audytywnymi aspektami mowy. Ustala inwentarze głosek i fonemów. Analizuje cechy prozodyczne mowy. Bada struktury sylabiczne, akcentowe, intonacyjne.
- *Morfologia*. Ustala inwentarze morfów. Bada zjawiska derywacji (słowotwórstwa) oraz fleksji.
- *Semantyka leksykalna*. Zajmuje się zasobem leksykalnym języka. Opisuje relacje semantyczne (hiponimia, synonimia, antonimia, itd.), pola językowe, składniki uniwersalne znaczeń.
- *Składnia*. Dotyczy reguł tworzenia wyrażeń złożonych. Ustala inwentarz kategorii syntaktycznych. Bada relacje składniowe.
- *Gramatyka tekstu*. Dotyczy większych tworów językowych, złożonych ze zdań. Bada relacje odpowiedzialne za spójność tekstów.
- *Pragmatyka*. Zajmuje się zależnościami między samym językiem a jego użytkownikami. Bierze zatem pod uwagę np. przekonania mówiących, analizuje wypowiedzi rozumiane jako działania, itd.

Wymienione dyscypliny bezdyskusyjnie należą do JOG. Naszym zdaniem równie dobrze można byłoby dokonywać opisu struktury języka odwołując się do:

- *System cenemów*. Cenemy to jednostki, które same nie posiadają znaczenia, ale pozwalają odróżniać znaczenia wyrażen, które tworzą.
- *Pleremy proste*. Minimalne jednostki posiadające (ustalonego rodzaju) znaczenie.
- *Konstrukcje składniowe i morfologiczne*. Krócej: *Konstrukcje gramatyczne*. Inwentarze znaczeń gramatycznych języków świata. Reguły tworzenia wyrażen złożonych (derywacja, składnia).
- *Semantyka wyrażen złożonych*. Znaczenia wyrażen złożonych traktowane jako wyznaczone przez znaczenia ich części składowych oraz sposobu ich połączenia.
- *Teksty*. Konstrukcje językowe złożone ze zdań, połączonych różnego rodzaju relacjami spójności tekstowej.
- *Akty mowy*. Wypowiedzi traktowane jako działania.

Do dyscyplin językoznawczych zaliczamy też m.in.:

<i>Typologia genetyczna i geograficzna</i>	<i>Nauczanie języków</i>
<i>Typologia strukturalna</i>	<i>Językoznawstwo konfrontatywne</i>
<i>Pragmatyka lingwistyczna</i>	<i>Dialektologia</i>
<i>Językoznawstwo historyczne</i>	<i>Mniejszości językowe</i>
<i>Translatologia</i>	<i>Etnolingwistyka</i>
<i>Lingwistyka matematyczna</i>	<i>Lingwistyka statystyczna</i>
<i>Psycholingwistyka</i>	<i>Języki specjalistyczne</i>
<i>Socjolingwistyka</i>	<i>Polityka językowa</i>
<i>Neurolingwistyka</i>	<i>Metodologia lingwistyki</i>
<i>Akwizycja języka</i>	<i>Filozofia języka</i>

- *Znak* to coś, co zastępuje coś innego. Więcej o znakach oraz ich rodzajach (naturalne, konwencjonalne, ikony, indeksy, symbole) powiemy w następnym wykładzie.
- Znaki reprezentowane bywają w postaci tzw. *trójkąta Ogdena-Richardsa*:

 - *Pojęcie*. To konstrukt mentalny. Mawia się, że pojęcia są sposobami kategoryzacji zjawisk.
 - *Forma*. To dźwiękowa (lub graficzna) składowa znaku.
 - *Odniesienie*. Odpowiednik pozajęzykowy znaku.

Akt komunikacji analizowany bywa wedle następującego *schematu Jakobsona*:

- *Nadawca*. Ten, kto wytwarza komunikat językowy.
- *Odbiorca*. Ten, do kogo skierowany jest komunikat językowy.
- *Kontekst*. Fragment rzeczywistości, w której dokonuje się akt komunikacji.
- *Komunikat*. Sama wypowiedź bądź tekst.
- *Kod*. Inwentarz środków symbolicznych, służących do tworzenia komunikatów językowych.
- *Kontakt*. Fakt dokonywania się aktu komunikacji.

Z tym schematem wiążemy następujące podstawowe funkcje znaków językowych:

- *Ekspresywna*. Komunikat wyraża przekonania mówiącego.
- *Impresywna*. Komunikat wpływa na przekonania słuchającego.
- *Przedstawieniowa*. Komunikat odnosi się do rzeczywistości pozajęzykowej.
- *Poetycka*. Komunikat ma wewnętrzną strukturę.
- *Metajęzykowa*. Komunikat może odnosić się do innych komunikatów.
- *Fatyczna*. Komunikat językowy służy podtrzymaniu więzi między użytkownikami języka.

- Funkcja przedstawieniowa języka odpowiedzialna jest za związki między językiem a jego odniesieniem przedmiotowym.
- Ale czym jest to odniesienie przedmiotowe?
- Jakie są jego podstawowe składniki i jakie zależności je wiążą?
- Są to pytania angażujące nie tylko samo JOG, ale także czynione założenia ontologiczne oraz epistemologiczne.
- Pamiętać trzeba, że języki powstały o wiele wcześniej niż subtelne rozważania filozoficzne.
- Reprezentacje ontologiczne, które współcześnie wiążemy z językiem są wynikiem zaawansowanej refleksji teoretycznej.
- Uważamy, że w języku możemy odnosić się do wszystkiego: tego, co otacza nas w rzeczywistości fizycznej oraz tego, co należy do sfery abstraktów, z włączeniem samego języka.

Nie ma obecnie, o ile nam wiadomo, żadnej w miarę kompletnej i spójnej koncepcji ustalającej, jaka jest w szczegółach struktura odniesienia przedmiotowego języka. W każdym razie, odwołujemy się w reprezentacjach ontologicznych m.in. do:

- *Rzeczy, przedmiotów, obiektów.*
- *Przestrzeni, czasu, ruchu, zmiany, przyczynowości.*
- *Cech, własności, relacji.*
- *Stanów rzeczy, zdarzeń, procesów.*
- *Sytuacji, faktów.*
- *Abstraktów wielu rodzajów.*

Niech będzie ćwiczeniem dla czytelnika próba podania definicji wymienionych wyżej pojęć. Dodajmy, że jest to trudne ćwiczenie.

Jednym z podstawowych rozróżnień dotyczących informacji niesionych przez znaki językowe jest dychotomia:

- *Informacja leksykalna*. To informacja odnosząca się do ustalonego inwentarza pojęć danego języka. Inwentarz ten wyznaczony jest przez leksykon języka.
- *Informacja gramatyczna*. To informacja specyficzna dla danego języka, wyrażana w sposób obligatoryjny oraz za pomocą ustalonych dla tego języka środków wyrażania znaczeń.

Sposoby wyrażania znaczeń są ograniczone w liczbie. Zwykle podaje się kilkanaście takich sposobów, występujących w językach świata:

- *Szyk*. Kolejność występowania jednostek językowych w wypowiedzi.
- *Rdzenie*. Jednostki tworzące inwentarz leksykalny języka.
- *Reduplikacja*. Powtórzenie jednostki (np. sylaby, morfu).
- *Akcent*. Dźwięki wytwarzane ze zwiększoną energią.
- *Intonacja*. Przebieg melodyczny wypowiedzi.
- *Tony*. Zmiany wysokości wypowiedzianych dźwięków.
- *Partykuły*. Inwentarz jednostek z przypisanymi im znaczeniami (gramatycznymi).
- *Modyfikacje rdzenia*. Zmiany struktury dźwiękowej rdzenia.
- *Afiksacja*. W tej technice wyróżnia się:
 - *Prefiksy*. Poprzedzają rdzeń.
 - *Sufiksy*. Następują po rdzeniu.
 - *Konfiksy*. Otaczają rdzeń.
 - *Transfiksy*. Przeplatają się z elementami rdzenia.

Uznajmy, że potrafimy rozpoznać *poziomy językowe*. Każdy poziom językowy składa się z jednostek tego samego rodzaju, powiązanych relacjami. Jednostki poziomu wyższego powstają jako kombinacje jednostek poziomu niższego. Przykładami poziomów językowych są zbiory: dźwięków, morfów, wyrazów, fraz, zdań, tekstów. Relacje językowe dzieli się na:

Syntagmatyczne. To przede wszystkim zależności wiążące jednostki językowe (ustalonego poziomu językowego) w większe całości. Przykładami takich relacji są m.in.: szyk, związki zgody i rzędu, łączliwość morfów.

Paradygmatyczne. Najprościej byłoby powiedzieć, że relacje paradygmatyczne to te relacje między jednostkami tego samego poziomu językowego, które nie są syntagmatyczne. Jest to być może definicja za szeroka w uznaniu niektórych lingwistów, ale przynajmniej jednoznaczna.

To właściwie kwestia tradycji terminologicznej. Nietrudno podać przykłady relacji językowych, które nie są żadnego z tych rodzajów. Wszystkie poziomy językowe składają się na *plan wyrażania* języka. Do jego *planu treści* zaliczamy ogół znaczeń, niesionych przez wyrażenia językowe.